

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Afscheidsgroeten diachroon: constanten en veranderingen in Nederlandse brieven (1660-1840)

Wal, M.J. van der; Rutten, G.J.; Krogull, A.; Coleman, t.; De, Caluwe J.; De, Tier V.; ... ; Vogl, U.

Citation

Wal, M. J. van der, Rutten, G. J., & Krogull, A. (2018). Afscheidsgroeten diachroon: constanten en veranderingen in Nederlandse brieven (1660-1840). In T. Coleman, C. J. De, T. V. De, A. -S. Ghyselen, L. Triest, R. Vandenberghe, & U. Vogl (Eds.), *Woorden om te bewaren - Huldeboek voor Jacques Van Keymeulen* (pp. 451-466). Gent: Universiteit Gent, Vakgroep Taalkunde, afdeling Nederlands. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/65594>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/65594>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

AFSCHIEDSGROETEN DIACHROON

Constanten en veranderingen in Nederlandse brieven (1660-1840)

Marijke van der Wal, Gijsbert Rutten & Andreas Krogull*

1. Groeten: begroeten en afscheid nemen

Elkaar begroeten en na verloop van enige tijd afscheid nemen, zijn veel voorkomende speech acts in het dagelijks leven. Ze worden gerealiseerd met standaarduitdrukkingen of soms ook op een creatieve, onconventionele manier en in verschillende vormen zoals interjecties (*hallo, dag, hi, bye*) en woordgroepen (*tot ziens, take care*). Er is taalkundige aandacht geweest voor de etymologie, de vormverscheidenheid en de pragmatiek van het groeten zowel in hedendaagse taalfasen als voor het taalverleden. Voor het taalverleden leveren dialogen in toneelstukken of andere literaire teksten interessant materiaal zoals Jucker (2011) heeft laten zien voor Chaucer's *Canterbury Tales*. Recent heeft Schröter (2016, 2017) afscheidsgroeten in 19e-eeuwse, Duitse privébrieven geanalyseerd vanuit een historisch-pragmatisch perspectief. Incidenteel treffen we ook dialogen aan in grammatica's zoals de *Tweespraak* (1584), die eindigt met "nu bedanck ick u ende zeg *adieu*" en de reactie "ende ick/ vaart wel", een passage die fungeert in de discussie over purisme en basistaardwoorden en die een pendant vormt van het bekende begin met "*Bonjours Neef*" en "ghoeden dagh *Cozyn*". Elkaar begroeten en afscheid nemen vindt echter niet alleen in weergegeven dialogen plaats, maar ook in gesprekken op afstand, dat wil zeggen in brieven.

In dit artikel onderzoeken we de epistolaire conventies en gebruiken voor het afscheid nemen in brieven uit drie periodes: 1664-1674, 1776-1784 en 1820-1840.

* De auteurs zijn allen verbonden aan het Leiden University Centre for Linguistics (LUCL): Marijke van der Wal als bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands, Gijsbert Rutten als universitair docent Historische taalkunde van het Nederlands en senior-onderzoeker historische sociolinguïstiek en Andreas Krogull als promovendus binnen het NWO-Vidi-project Going Dutch.

Voor de eerste twee periodes gebruiken we het *Brieven als Buit*-corpus (BaB) en voor de derde periode een onderdeel van het *Going Dutch Corpus* (GDC). Het online beschikbare BaB-corpus (<http://brievensalsbuit.inl.nl>) bestaat uit 595 brieven uit de periode 1664-1674 en 438 brieven uit de periode 1776-1784, geschreven door respectievelijk 469 en 338 verschillende scribenten. De brieven zijn vanaf de aanloop tot de Tweede (1664/1665-1667) en het eind van de Derde Engelse oorlog (1672-1674) en vanaf het begin van de Vierde Engelse oorlog tot het eind van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1776-1784) door de Engelsen buitgemaakt (zie Rutten & van der Wal 2014: 1-7). Het corpus is opgebouwd in het kader van het onderzoeksprogramma *Brieven als Buit/ Letters as Loot – Towards a non-standard view on the history of Dutch* onder leiding van Marijke van der Wal, dat van 2008 tot en met 2013 aan de Leidse universiteit is uitgevoerd met NWO-financiering. Het getagde en gelemmatiseerde online corpus is niet alleen te doorzoeken op woordvormen en lemmata, maar ook op gender, leeftijd en sociale klasse. Wat het laatste betreft, zijn in het onderzoek vier sociale klassen onderscheiden die zich bevinden onder de allerhoogste laag van adel en regenten: hoge klasse, hoge middenklasse, lage middenklasse en lage klasse (zie Rutten & van der Wal 2014: 9-17). De regio waar afzenders geboren en getogen zijn of waar zij het grootste deel van hun leven hebben doorgebracht, is aangegeven als *region of residence*. De spreiding over de verschillende regio's varieert en is afhankelijk van het overgeleverde brievenmateriaal.

Het GDC is een multigenre corpus dat speciaal is ontwikkeld om de invloed van de zogenaamde schrijftaalregeling van 1804/1805 te toetsen (Krogull 2018); het is door promovendus Andreas Krogull gebouwd in het kader van Gijsbert Ruttens NWO-Vidi-project *Going Dutch – The Construction of Dutch in Policy, Practice and Discourse (1750-1850)*. Dit onderzoek vindt vanaf 2013 tot en met 2018 aan de Leidse universiteit plaats. Het GDC bevat privébrieven, dagboeken en reisjournalen, en kranten uit de periode 1770-1790 en uit de periode 1820-1840. Het is zo gelijkmatig mogelijk gespreid over zeven regio's (Groningen, Friesland, Noord-Holland, Utrecht, Zuid-Holland, Noord-Brabant en Zeeland) en wat de egodocumenten betreft over mannelijke en vrouwelijke scribenten. Voor dit artikel bekijken we alleen de brieven uit de tweede periode. Dat zijn 200 brieven, geschreven door 144 individuen (84 mannen en 60 vrouwen).

Vanuit een historisch-sociolinguïstische benadering gaan wij na wat het formulaire taalgebruik voor afscheid nemen in de verschillende periodes was en welke constanten en welke veranderingen daarin zijn opgetreden.

2. Een eerste verkenning

Op 7 december 1664 schrijft Pieter Petijt vanuit St. Christoffel (het huidige Saint Kitts) in het Caraïbisch gebied een brief aan zijn broer Jannes Petijt in Middelburg. Hij sluit zijn brief als volgt af:

- (1) anders
 ende wet ick u.l. niet veel te scriven als **dat ick
 u.l. mijn bemijnde broeder met u.l. huijs vrouwe seer
 hertelick groeten** ende **wensche u beijde ondert
 duijsent goede nachten** ende **bidde de goede godt dat hij
 u.l. met u huijs vrouwe sijn segen gelieft te geven
 ende dat hij u.l. in sijn beschermijng wilt bewaren**
 ende **west van herten seer gegroet** amen
 Bij mij U.L. onderdanigen Broeder
 Pieter petijt

Ende **doet mijn groetenisse
 aen u.l. huijs vrouwe** ende
 dat ick haer seer bedancke
 voor de goede genegentheijt
 die sij mij toe draeght ende ick hoope
 soo het godt belieft dat wij eens samen
 vroijlick sullen wesen soo godt ons in
 gede gesontheijt bewart ende scrift mij
 met alle schepen ende zal oock niet naer laten te scriven **adiou** voor
 dese reijs ick hoope mogelick aest eens tus te komen binnen een Jaer

In de door ons vet gemarkeerde gedeelten zien we dat het niet bij één enkele groet-formule blijft. De scribent gebruikt drie verschillende zo geheten intersubjectieve formules met het werkwoord *groeten* en het nomen *groetenisse*:

- (2) dat ick u.l. mijn bemijnde broeder met u.l. huijs vrouwe seer hertelick
 groeten
 (3) west van herten seer gegroet
 (4) doet mijn groetenisse aen u.l. huijs vrouwe

Ook hanteert hij de *goede nachten*-formule en treffen we aan het slot de groet *adiou* aan:

- (5) wensche u beijde ondert duijsent goede nachten
 (6) adieu voor dese reijs

Daarnaast komt ook een uitgebreide aanbevelingsformule voor:

- (7) bidde de goede godt dat hij u.l. met u huys vrouwe sijn segen gelieft te geven ende dat hij u.l. in sijn beschermijnge wilt bewaren

Deze epistolaire afscheidsformuleringen zijn niet uniek voor Pieter Petijt zoals duidelijk wordt wanneer we bijvoorbeeld de correspondentie van Michiel Heusch en enkele van zijn familieleden uit dezelfde periode (1664-1665) nader bekijken.¹ Michiel Heusch' meest frequente groetformule komt overeen met (3). Het is een imperatief van het werkwoord *sijn* met het participium *gegruet/ gegroet/ gegruut* waaraan vaak *hartelyck/ van harten/ seer* wordt toegevoegd. Daarnaast wordt door Michiel Heusch en drie van zijn familieleden ook een combinatie van het werkwoord *doen* met *groeten/grueten/ gruten* gebruikt. Schematisch weergegeven met de optionele elementen tussen haken:

- (8) X doet/doen u [hartelijck/ seer/ vrindelijck] groeten

Ook het nomen *groetenisse* wordt gehanteerd, maar anders dan in (4), in combinatie met het voorzetsel *naer*:

- (9) west naer [cordiale] grutenis [van ons allen] den Heere bevolen

De aanbevelingsformule in (9) komt in alle 51 brieven van de Heusch-correspondentie voor met de variatie die we uit 17e-eeuwse BaB-brieven kennen (zie Rutten & van der Wal 2014: 125-127):

- (10) en den heere/ godt [almachtich] [in genaden/ in sijn heijlige bescherminge] bevolen

Hebben we hiermee nu alle mogelijke afscheidsformuleringen getraceerd? Jucker (2017) wijst erop dat het opsporen van groet-formuleringen in een corpus niet eenvoudig is. Het systematisch doorzoeken van het BaB-corpus levert nog enkele aanvullende afscheidsformuleringen op. Vergelijk bijvoorbeeld het slot van Lieven de Wevers brief, gedateerd 9 februari 1665 en gericht aan zijn vrouw Leintje Frans:

- (11) hijer mede wert gij van mij ul beminden man van herten gegroet adijeu vaer wel

De drieslag aan het eind levert *vaer wel* op naast twee al bekende formuleringen. Nog een ander afscheidswoord is het aan het Latijn ontleende *vale*, dat we aantreffen in Adam Erckelens brief, gedateerd 12 december 1664 en gericht aan zijn ouders:

- (12) weest oock eijndelyck van mij uwen onderdanigen soon van herten gegroet Vale

Onze eerste verkenning in 17e-eeuwse brieven heeft dus de volgende afscheidformuleringen opgeleverd:

groeten/ wees gegroet/ doen groeten/ groetenisse doen/ na groetenisse
goede nachten
adieu
vaarwel
vale
de aanbevelingsformule

Twee frequente verschijnselen, te weten de vijf formules met het werkwoord *groeten* of het nomen *groetenisse* en de aanbevelingsformule, laten we in dit artikel terzijde. We concentreren ons op de *goede nachten*-formule (par. 3), *adieu* (par. 4), *vale* (par. 5) en *vaarwel* (par. 6) en gaan in par. 7 nog op enkele andere conventies in. In par. 8 presenteren we de conclusies.

3. Een typisch 17e-eeuwse afscheidformule: de *goede nachten*-constructie

Het voorbeeld (5) is één van de voorkomens van de epistolaire *goede nachten*-formule. Die formule bestaat uit vaste elementen zoals *goede*, met geen enkele variant, en *nachten*, met heel beperkte variatie zoals we hieronder zullen zien, en enkele variabele slots. Vaak wordt het werkwoord *wensen* gehanteerd zoals in (5), maar enige variatie is mogelijk met *zeggen* (13), *doen* (14), *ontbieden* (15) of door *wensingen van...* (16) te gebruiken. Ook kan het werkwoord ontbreken in [*met*] *X goede nachten* (17) en (18).

- (13) en seg Gerrit hilbrandtsoon wel hondert goede Nachten
(14) Buerman sr Jean sijmoensse doet VE. tesamen goeden nacht
(15) bootsmansmaet Jan pietersen is noch kloeck en gesont laet alle goede vrienden veel goede nacht ontbieden
(16) blyve ondertussen naer wenschinge van hondert duijsent goede nachten
(17) sijt gegroet met duijsent goeden nacht van mijn vl huijsvrouw
(18) weest Van Alle Vriende hertelijck gegroet en duijsent goede nacht

De opmerkelijkste variatie zit in het telwoordslot. Dat is soms leeg, maar in verreweg de meeste gevallen gevuld met opties die grote hoeveelheden uitdrukken: *veel*,

(*veel*) *duizend*, (*veel*) *honderdduizend*, in oplopende frequentie. De toevoeging *veel* dient daarbij als meervoudsaanduiding (*duizenden*, *honderdduizenden*). Daarnaast zijn er meer incidentele voorkomens van (*veel*) *tienduizend*, (*veel*) *honderd*, *veel duizend maal duizend*, *veel honderduizend maal duizend*, *miljoen* en (*veel*) *honderdduizend maal*.

Het gebruik van het woord *nachten* in deze formule gaat terug op de gewoonte om in oudere Germaanse talen de nacht als eenheid voor het aanduiden van een tijdsruimte te gebruiken (zie het lemma NACHT in het *MNW* en het *WNT*). Zo kent niet alleen het Engels *fortnight*, maar kende ook het Nederlands *veertiennacht* voor een periode van veertien dagen. *Goede nachten* is dus een algemene wens voor een goede tijd en daarmee meer dan de betekenis van de twee componenten. Een enkele 17e-eeuwse scribent had de behoefte om dit te verduidelijken met een uitbreiding zoals Annetje Robbers in de brief aan haar zoon Roelof:

(19) *veel 00 000 mael goede nachten ende daegen*

In het 17e-eeuwse deel van het online *Brieven als Buit*-corpus blijkt de formule populair te zijn met 371 voorkomens op 595 brieven. In 275 brieven, d.w.z. in 46% van alle brieven komt de *goede nachten*-formule voor, herhaaldelijk vaker dan één keer per brief.

Epistolaire formules worden weliswaar steeds weer overgeleverd in de schrijfftraditie, maar ze kunnen ook uit de mode raken. In het 18e-eeuwse deel van het online *BaB*-corpus treffen we slechts vijf voorkomens van *goedenacht* aan, zonder enige versterkende toevoeging, in drie brieven d.w.z. in nog geen procent van de 438 18e-eeuwse brieven. Er blijkt eveneens afslijting tot *genagt* en *nagt* te zijn opgetreden, iets wat ook al marginaal in 17e-eeuwse brieven voorkomt. Die afslijting vraagt bij aanwezigheid van een telwoord om de toevoeging van *maal*, een optie die eveneens een enkele keer in het 17e-eeuwse materiaal voorkomt zoals (19) laat zien. In de 18e eeuw treffen we voor het telwoord drie opties aan: *honderd*, *duizend* of *honderdduizend maal genagt*. Tesamen met de voorbeelden zonder telwoord en de vijf *goedenacht*-gevallen is het een schrale oogst van slechts 59 voorkomens. Dat is in frequentie en in variatie een groot verschil met de 17e eeuw: de formule komt een keer of meermalen voor in 8% van de 18e-eeuwse brieven (36 brieven op 438) tegenover 46% van de 17e-eeuwse brieven.

We zien qua vorm dus een verandering van *goede nacht(en)* naar *goenacht/genacht* en daarmee gepaard gaand een wijziging in de formule van *X goede nachten* naar *X maal goenacht/genacht/nacht* met ook nog de varianten *X genacht/nacht* en *genacht/nacht*. Dat is een vormreductie die vaak optreedt bij afscheidswaarden zoals ook voor andere talen is gesignaleerd (Grzega 2005: 56; 63). Vanuit histo-

risch-sociolinguïstisch perspectief is er nog een andere vraag te stellen namelijk wie de *goedenacht*-formule hanteerden.

We onderzoeken daarvoor de 17e-eeuwse vastgestelde autografen waarbij we gender en klasse van de afzender-briefschrijver kunnen vaststellen (zie Nobels & van der Wal 2012). Bij de mannelijke scribenten treffen we 66 voorkomens op 236 autografenbrieven (28%) en bij vrouwelijke scribenten 57 voorkomens op 71 autografenbrieven (80%) aan. Het is dus evident een formule die meer door vrouwen dan door mannen wordt gehanteerd. Is er naast dit gendersverschil ook een klasseverschil? Op 12 autografen van scribenten uit de lage klasse komt de formule 13 keer voor. Bij scribenten uit de lage middenklasse zijn het 25 voorkomens op 42 autografen en daarmee 60%. In 186 autografen uit de hoge middenklasse zijn 48 voorkomens te vinden: 26%. Slechts twee voorkomens zijn aanwezig in de 25 autografen uit de hoge klasse: 8%. De sociale stratificatie is duidelijk: het blijkt vooral een formule van de lage en de lage middenklasse. Voor de weinig frequente voorkomens in de 18e eeuw is een gender- of sociale klasse-analyse niet op zijn plaats. De weinige gevallen zijn afkomstig van zowel mannelijke als vrouwelijke briefschrijvers. In het 19e-eeuwse corpus is de *goede nachten*-formule in welke variant dan ook niet meer te vinden.

4. De opkomst en toename van *adieu*

Volgens het *WNT* zou het Franse *adieu*, in betekenis gelijk aan *vaarwel*, een “samenstelling van *à Dieu*, de woorden waarmede men iemand, bij ’t afscheidnemen, aan Gods hoede aanbeveelt”, in “de volkstaal” ook als *adie/adi* voorkomen. Verder wordt verwezen naar “het nog thans gewone *adju*” en daaruit voortkomende vormen als *aju*, *a(d)juus*, *sjuus* en het ongewone *adu*. Stroop (2009, 2011) vermeldt het voorkomen van verschillende vormen in hedendaagse Nederlandse dialecten (situatie 1973), o.a. *adjeu*, *ajuu*, *haju*, *tjeu*, *sjuus*, *adie*, *tjuukes*.²

Adieu en zijn varianten treffen we in het 17e-eeuwse deel van het BaB-corpus slechts 11 keer aan en wel in zes van de 595 brieven, d.w.z. in 1% van de brieven uit die periode. Naast *adieu* (zeven voorkomens, waarvan vijf in één specifieke brief) zijn het de vormen *adijeu* met twee voorkomens en *adue* en *adi*, elk met één voorkomen:

- (20) Adieu mij engel
- (21) en vor al v l hondert dijssent ghoede naght en adijeu oom
- (22) adue adieu mijn lief getrou tot ter doot toe
- (23) adi hertie lief die got van hemel en van aerde sijt met u van nu tot in der eeuwichheit

In het 18e-eeuwse deel van het BaB-corpus vinden we 53 voorkomens in 39 brieven. Op het totaal van 438 brieven is het percentage waarin *adieu* in verschillende varianten wordt aangetroffen gestegen naar 9% van de brieven. Twee varianten komen overeen met die uit de 17e eeuw, namelijk *adieu* (23 voorkomens) en *adue*, dat net als in het 17e-eeuwse materiaal maar één keer voorkomt:

- (24) adieu ik moet uyt Lieve Maria adieu adieu Siel lief,
- (25) Adue var wel

In één brief, die van Isabella Maria Paravicini de Capelle-van Woensel komen de vijf voorkomens van de oorspronkelijke gesplitste vormen voor:

- (26) á Dieu Duijsent maal mijnen Teeder Geliefden en Dierbaarsten zoon

Andere varianten zijn *adjeu* (5 voorkomens), *adeu* (6 voorkomens), *adu* (4 voorkomens) en *adju* (3 voorkomens in éénzelfde brief):

- (27) adjeu Lieve Piet vaart wel
- (28) Adeu waarde suster
- (29) adu myn ziel, adu mijn hartje lief zijt nogmals van uw lieve vrouw gegroet en gekust te zijn vaart wel
- (30) PS: schrijf mij dikwijls veel nieuws adju

Eenmalig komen de varianten *adiu*, *adiëuu*, *adie*, *adje*, *adji* en *aju* voor:

- (31) adiu Schat lieft leeft wel en denkt vroolyk aan mijn, gelyk ik doe en doen zal vale
- (32) adieuu myn Lieve Ziel laat mij tog niet Zonder uwe Letteren
- (33) adie lieve suster kust hansie tog voor myn
- (34) Nu vaart Duijsent maal wel Adje en weest god bevoolen
- (35) in grote haast adji
- (36) nu aju alle

We hebben meer varianten aangetroffen dan in het *WNT* en de literatuur zijn vermeld. Voor de 18e eeuw valt op dat *adieu* vooral in brieven geschreven door scribenten uit de hoge sociale klasse wordt gebruikt.³ We zijn in totaal wel 15 zowel klank- als spellingsvarianten tegengekomen: 4 varianten in de 17e eeuw en 13 in de 18e eeuw, waarvan er twee (*adieu*, *adue*) gelijk zijn aan 17e-eeuwse. Met het *adieu* van Franse oorsprong is het Spaanse *adios* etymologisch verwant. In drie 18e-eeuwse brieven die verstuurd werden vanuit het Caraïbisch gebied treffen we die Spaans gekleurde afscheidsgroet aan.

In de 19e-eeuwse brieven in het GDC komt *adieu* 28 keer voor in 20 brieven. Op het totaal van 200 brieven is dat in 10% van de brieven, ongeveer vergelijkbaar dus met de 18e-eeuwse brieven. De vormvariatie is nu nagenoeg geheel verdwenen: het is, afgezien van het eenmalige *adio* (38), steeds de vorm *adieu*. Verdubbeling tot *adieu adieu* (39) komt een paar keer voor. Meestal is de groet ingebed in een Nederlandse zin; één keer is hij onderdeel van een Franse afsluiting van een verder Nederlandse brief (40). Zie de volgende voorbeelden:

- (37) adieu lieve broeder!
- (38) Nu adio myn waarde broeder het ga u in allen dele wel en schryf ons vooral spoedig
- (39) nogmaals de groetenis met myne hand: Pauli ad Phelop Ik kan het niet gelooven dat ik nu al weer in de 4e maand van huis ben Adieu Adieu
- (40) Nu lieve kinderen denkt steeds dat uwe brave Vader van s'morgens tot s'avonds werkzaam is, en dat het dus van U die zulk een voorbeeld heeft, onverschoonlijk zoude wezen, indien gij niet Vlijtig Vaart, Adieu mes Enfans Je vous embrasse en idée

Hoewel het om weinig voorkomens gaat, lijkt er een regionaal patroon te ontdekken in de 19e-eeuwse data. Voor elk van de zeven regio's zijn er ca. 15.000 woorden in het GDC, met uitzondering van Zeeland, waar het om ruim 11.000 woorden gaat. Die gelijkmatige opbouw maakt het mogelijk absolute getallen te vergelijken. Maar liefst 11 voorkomens van *adieu* zijn te vinden in brieven uit Noord-Brabant. In brieven uit Zeeland, Utrecht en Zuid-Holland staan er samen nog eens 13. Maar verder van de taalgrens, in Noord-Holland, vinden we er maar drie, in Friesland maar één en in Groningen helemaal geen. Het is een noord-zuid-verdeling die overigens niet overeenkomt met de situatie in de huidige dialecten, waar (afleidingen van) *adieu* vooral oostelijk worden aangetroffen tot in Overijssel, Drenthe en Groningen aan toe (Stroop 2009, 2011).

5. Het elitaire *vale*

Vale of zeldzamer de meervoudsvorm *valete* is in eerste instantie een afscheidsgroet van en voor briefschrijvers en geadresseerden die met het Latijn bekend zijn. Men zou *vale* dus als een elitaire afscheidsgroet kunnen typeren, al wijzen eenmalige 17e-eeuwse varianten zoals *valen*, *vall* en *valle*, op een overgenomen gebruik buiten de genoemde kring:

- (41) godt in genaden beuolen en van ons hertelijck gegroet valen
- (42) Blieff goot den heer beuolen en harteleck gesalutiert. Vall
- (43) laet mij [wet]en of ghij ene sallem gekrighen [...] valle

Daarnaast zijn er in het 17e-eeuwse brievenmateriaal nog twee voorkomens van *vale*. Behalve in (12), ook in de brief van Johannes du Pire aan zijn neef chirurgijn Cornelis Walravens:

- (44) Laat noch nimmermeer eenighe occasie van te schrijven voorbij gaan, want wist ghij in wat verlangst u Ouders sijn, ende hoe seer sij u welvaren soecken, ghij sout die altijt waarnemen, als ghij tot noch toe inde Straet wesende ghedaen hebt. Vale.

In het 18e-eeuwse deel van het BaB-corpus treffen we naast *vale* en *valete* slechts het eenmalige *valee* als variant aan:

- (45) Zoent Zuster Betje eens voor myn vale, weest gegroet
 (46) verbleijve ik als Nog Tottes Tutes Valee Datum Uyt Supra

Valete vormt het slotwoord van de brief van Stephanus Henricus Cadenski aan dominee Morgappa en zijn vrouw, gedateerd 3 mei 1781. In het totaal zijn er, tegenover vijf treffers in de 17e eeuw, in de 18e eeuw 14 voorkomens in 11 brieven. In één brief (47) komt *vale* in een vierslag voor en in een andere (48) in een volledig Latijnse passage:

- (47) p.s. boven aen het hoofd des gestoolen wissels staet. (op agt dagen zigt) let daer wel op om hem te kennen. Vale vale, Vale, Vale
 (48) Vale mi carissime et honoratissimeque Pater

Het zijn steeds mannelijke scribenten, tien in getal, maar er is toch één brief van een 18e-eeuwse vrouwelijke scribent, Anna Johanna Harmeyer-Floors aan haar man kapitein Gerrit Harmeyer:

- (49) ps de groetenis van onse goede vrinden en van myn an uwe officiers maat Lif op dato ontvang ik de brif God sy gelooft tot dus Vere vale

Het is niet verwonderlijk dat *vale/ valete* door brieveschrijvers uit de hoge klasse en hoge middenklasse wordt gehanteerd. In het GDC is *vale* geheel afwezig op één enkel voorkomen na in een brief uit Friesland, geschreven door een man, en ingebed in een langere Latijnse frase:

- (50) Nu weet ik niet meer, wat Nu zal schryven, deze epistel is ook lang genoeg vale, mea soror, cura valitudinem tuam et suam. nempe. Uwe Liefhebbende en dankbare broeder.

6. Variatie en verandering bij *vaarwel*

Naast de twee groeten van anderstalige oorsprong komen we ook het Nederlandse *vaarwel* tegen, een afscheidsgroet die bestaat uit een vorm van het werkwoord *varen* en het bijwoord *wel*: het ga je goed. Door lexicalisatie is *vaarwel* als een geheel ontstaan, maar die gelexicaliseerde vorm is niet aanwezig in het BaB-corpus.⁴ Wel vinden we treffers waarbij het werkwoord *varen* en *wel* nog aparte, los van elkaar geschreven elementen zijn. Bij nadere analyse zijn er voor de 17e eeuw 25 voorkomens in 24 van de 595 brieven (4%) met als varianten *vaert* (19 voorkomens), *vart* (2 voorkomens) en de eenmalige varianten *vaart*, *vaer*, *var* en *welvaren*. Dat zijn dus voornamelijk imperatiefvormen op *-t* (22 in getal), twee *t*-loze imperatieven en een omschrijving van *doet* met de infinitief *welvaren*:

- (51) voors de groetenisse van vaeder moeder broers en susters en alde vriende
vaert wel mijn lief
- (52) vart wel mijn waarde hart
- (53) vaart wel, ende de heere Bevolen
- (54) hijer mede wert gij van mij ul beminden man van herten gegroet adijeu
vaer wel
- (55) nu soo var wel ende Ick wensche ul een langht leven en een saelijgh ster-
ven ende groet al de vrienden
- (56) voorder de heer doet ul welvaren waer ghij sijt ende gaet

Voor de 18e eeuw zijn er 33 treffers met als varianten *vaart* (22 voorkomens), *vaard* (3 voorkomens), *vart* (3 voorkomens), *var* (2 voorkomens) en de eenmalige voorkomens van *vaert*, *vard* en *vaar*. Het aantal van 33 treffers in 30 van de 438 brieven is nog steeds beperkt namelijk 7%. Ook voor deze periode zijn er slechts drie *t*-loze vormen. Voorbeelden waarin de verschillende varianten voorkomen zijn de volgende:

- (57) Vaart Wel, Vaart tydelyk en Eeuwigh Wel
- (58) vaard wel mijn Lieve Leonhardi ik verblijve [...] zo lang ik leeve
- (59) vart wel mijn lieven man var wel vart nog wel
- (60) vaert wel lieve heyntyte
- (61) verders de groettenis van hendrik en dat wij nok alle gaar in goede or-
ders zijn vard wel
- (62) Vaar steeds wel myn waarde Nigt

Wat vormvariatie betreft, valt dus op dat de vorm met *-t* (*vaart* en varianten) in de 17e- en 18e-eeuwse brieven duidelijk in de meerderheid is. Slechts in enkele gevallen valt de *-t* weg. In de 19e-eeuwse brieven is dat anders: onder de 23 aangetroffen

voorkomens zijn er slechts acht *t*-vormen. In twee daarvan ((63) en (64)) worden *vaart* en *wel* onderbroken door een ander element zoals ook in (57):

- (63) vaart alle wel groet Uw Vrouw en kinderen van ons
 (64) Vaart inmiddels volkomen wel

In de meeste andere gevallen met *-t* worden de twee elementen aan elkaar geschreven:

- (65) Vaartwel beste kinderen
 (66) Nu lieve Zuster Vaartwel

Dit aan elkaar schrijven gebeurt ook bij de variant die in de 19e-eeuwse brieven het meest frequent blijkt te zijn: *vaarwel* met 12 aan elkaar geschreven en slechts enkele los geschreven voorkomens.

- (67) Vaarwel lieve beste jongen
 (68) Adieu, vaarwel, lieve Moeder
 (69) Vaarwel beste schat
 (70) nu lieve johannes vaar wel

Het aan elkaar schrijven en de dominantie van *vaarwel* wijzen op lexicalisatie die nog niet in het BaB-corpus werd aangetroffen. De 23 voorkomens in 23 van de 200 brieven in GDC betekent een percentage van 12% in de eerste helft van de 19e eeuw en daarmee een geleidelijk stijgende gebruiksfrequentie ten opzichte van de 4% in de latere 17e en de 7% in de latere 18e eeuw.

7. Nieuwe conventies?

De *goede nachten*-formule bleek een frequente groet te zijn. Dat geldt niet voor *adieu*, *vale* en *vaarwel* die in veel beperktere mate voorkomen. De vraag rijst nu of er naast de typisch 17e-eeuwse *goede nachten*-formule ook niet typisch 18e- of 19e-eeuwse groeten met een vergelijkbare populariteit worden gebruikt. We onderzoeken nog één afscheidsgroet die niet in de 17e eeuw optreedt, maar wel in de 18e en 19e eeuw: een afscheidsgroet met het woord *compliment* als kern.

Voor de 18e eeuw treffen we 64 relevante treffers in 54 brieven aan op het totaal van 438 brieven, dus in 12% van de brieven. De woordvorm *compliment* is het meest frequent met 39 voorkomens en spellingvarianten zoals *compliement*, *complimend*, *complimentd*, *complement*, *komelement*, *clompliment* en *koppelmet* meegerekend zijn het in totaal 52 voorkomens. Er komen ook zes keer afgekorte vor-

men voor zoals *complim*, *compliem*, *comp*-, *compl*: en *compl*. In het geval van deze afgekorte vormen is niet altijd vast te stellen of ze afkortingen zijn van het enkelvoud *compliment* dan wel van het meervoud, dat ook in het totaal zes keer voorkomt: drie keer als *complimenten* en drie keer met *n*-deletie als *complimente*.

De *compliment*-formule bestaat vaak, te weten 38 voorkomens, uit een combinatie van *compliment(en)* met een bezittelijk voornaamwoord: meestal *mijn*, *ons*, maar ook *haar*, *hun* en *zijn*. De formule treedt voorts op met de werkwoorden *verzoeken*, *doen*, *maken*, *hebben* of zonder enig werkwoord.

- (71) Verzoeke myn Compliment aan alle Oomens en tantes neeven en nigten en verdere goede vrienden
- (72) verzoeke mijne hartelijke, Comp: aan uwe waerde kinders te doen
- (73) verzoek ik van harte mijn compliem te maake
- (74) intusschen Zal UE de compliment hebben van al onse Curasouse vrienden en vrindenen
- (75) De complimenten aan alle de vrienden
- (76) p.s. hertelyke Compliment van ons lieve Saartje

We merken op dat de *compliment*-formules van een andere orde zijn dan eenvoudige afscheidsgroeten als *adieu* en *vaarwel*. Bij die laatste gaat het vrijwel zonder uitzondering om een rechtstreekse afscheidsgroet van de brieveschrijver aan de lezer. Net als bij de uitdrukkingen met (varianten van) het werkwoordelijke of naamwoordelijke *groeten* (zie par. 2) zijn *compliment*-uitdrukkingen pragmatisch veel gevarieerder. Het gaat zelden om een directe groet van de brieveschrijver aan de lezer. In plaats daarvan verzoekt de scribent meestal de groeten over te brengen aan een derde partij, tot wie de lezer van de brief toegang heeft, maar de schrijver niet (zie (71), (72), (75)). Ook komt het voor dat de brieveschrijver namens anderen de groeten overbrengt aan de lezer zoals in (74) en (76) of aan nog anderen.

In het 19e-eeuwse GDC komen de *compliment*-formules ook geregeld voor: 69 gevallen in 55 brieven. In absolute aantallen is dat vergelijkbaar met de 18e eeuw, maar afgezet tegen het totaal van 200 brieven in het GDC (tegenover 438 uit de 18e eeuw) is er een behoorlijke stijging: *compliment*-formules komen in 28% van de 19e-eeuwse brieven voor. Net als in de 18e eeuw is er in de 19e eeuw vormvariatie: *complimenten* dan wel *complimente* zonder slot-*n*, *complimente*, *complymenten*, afkortingen zoals *compl* en *comp* en het enkelvoudige *compliment* met de spellingvarianten *complimend* en *complimendt*. Een verschil met de 18e eeuw is dat de verbinding met werkwoorden als *verzoeken* nauwelijks nog voorkomt. Tegelijk is ook de meerderheid van de gevallen meervoudig: van de 69 voorkomens zijn er 55 meervoudig en slechts 12 enkelvoudig (van twee gevallen is het niet vast te stellen). De dominantie van het meervoud staat dus tegenover die van het enkelvoud in de

18e eeuw. De combinatie met een bezittelijk voornaamwoord, die in meer dan de helft van de 18e-eeuwse treffers optrad, is er nu nog in 13 gevallen, dat is nog niet een vijfde van de 19e-eeuwse voorkomens. In plaats daarvan vinden we combinaties met *veel*, *vele* of *veele* (26 voorkomens) en eenvoudigweg met het lidwoord *de* (12 voorkomens).

- (77) Vooral de complimenten aan Vader, anje, giertje, Ano, Klaas
- (78) veele complimenten aan alle de vrienden en bekenden
- (79) Compl. aan de vrienden

De *compliment*-formule lijkt, met andere woorden, van karakter veranderd: het is meer en meer een kortere meervoudige uitdrukking in combinatie met *de* of *vele* of zelfs zonder enige inleiding. De formule heeft een toegenomen frequentie in de eerste helft van de 19e eeuw, maar is nog lang niet zo populair als *de goede nachten*-formule.

Denkend aan hedendaagse groeten zouden we ons nog kunnen afvragen of *dag* en *tot ziens* als mogelijke conventies in onze corpora worden aangetroffen. Zoeken op de woordvorm *ziens* levert in het BaB-corpus geen treffers voor *tot ziens* op, maar wel één 18e-eeuws voorkomen van *tot weer ziens*. In het GDC komen voorbeelden met *ziens* in het geheel niet voor. Zoekend op de interjectie *dag* vinden we vervolgens in het hele BaB-corpus slechts vier treffers in twee 18e-eeuwse brieven van vrouwelijke scribenten: *dag lieven piet* en *dag lekkere man dag lieve bouttie van myn dag lieve dikke schurke*. Ook in de 19e-eeuwse brieven uit het GDC komt *dag* maar vijf keer voor onder meer als: *Nu dag Lieve Ouders* en *dag lieve ondeugd*. Zowel de groet *dag* als *tot (weer)ziens* lijken, althans in de schrijftaal, nog recentere innovaties.

8. Conclusies

We hebben inzicht gekregen in de variatie in afscheidformuleringen in de late 17e en 18e en de vroege 19e eeuw en in de diachrone verschillen. Er is opvallend veel vormvariatie, meer dan in bijvoorbeeld woordenboeken wordt vermeld. Scribenten kennen verschillende groeten en in alle periodes komen stapelingen voor zoals *Adieu, vaert wel!* De *goede nachten*-formule is in de 17e eeuw bijzonder populair. Een formule van vergelijkbare populariteit treffen we in de 18e en 19e eeuw niet aan. Bij het frequente *goede nacht(en)* konden we een genderverschil en een sociaal verschil vaststellen: het is een afscheidsgroet die populairder is bij vrouwen dan bij mannen en die meer in de lagere dan in de hogere maatschappelijke lagen wordt gehanteerd. Bij *adieu* valt in het BaB-corpus eveneens een klasseverschil te consta-

teren: deze afscheidsgroet was frequenter in brieven uit de hoge klasse. In het GDC vertoont *adieu* een regionaal patroon. *Vaarwel* lijkt geleidelijk aan frequenter te worden en ook sterker gelexicaliseerd. Een vergelijkbare ontwikkeling vertoont *compliment*: de verbinding met *verzoeken* vervalt en een simpel *vele complimenten* volstaat in het GDC. Sommige vormen zijn nog in opkomst in de late 18e en vroege 19e eeuw: met name *dag* en *tot (weer)ziens* komen nog nauwelijks voor. Bepaalde afscheidsgroeten zijn tijdloos en blijven bruikbaar, zeker onder historisch taalkundigen. Daarom eindigen wij, variërend op een 18e-eeuws citaat, met *adieu, Jacques, leeft wel en denkt vrolijk aan ons, gelijk wij doen en doen zullen. Vale*.

Referenties

- Grzega, J. (2005). Adieu, bye-bye, cheerio: The abc of leave-taking terms in English language history. *Onomasiology Online* 6, 56-64.
- Jucker, A.H. (2011). Greetings and farewells in Chaucer's *Canterbury Tales*. In: P. Pahta & A.H. Jucker (eds), *Communicating Early English manuscripts*. Cambridge: Cambridge University Press, 229-240.
- Jucker, A.H. (2017). Speech acts and speech act sequences: Greetings and farewells in the history of American English, *Studia Neophilologica*, <http://dx.doi.org/10.1080/00393274.2017.1358662>
- Krogull, A. (2018). De effectiviteit van de schrijftaalregeling. Historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar taalbeleid en taalgebruik in de achttiende en negentiende eeuw, *Internationale Neerlandistiek* 56, 23-42.
- MNW = Middelnederlandsch Woordenboek. grb.inl.nl
- Nobels, J. & M. van der Wal (2012). Linking words to writers: Building a reliable corpus for historical sociolinguistic research. In: N. Langer, S. Davies & W. Vandenbussche (eds.), *Language and history, linguistics and historiography: Interdisciplinary approaches*. Bern etc.: P. Lang, 343-361.
- Rutten, G. & M. van der Wal (2014). *Letters as Loot: A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*. Amsterdam & Philadelphia: J. Benjamins. OA: <http://www.jbe-platform.com/content/books/9789027269577>
- Schröter, J. (2016). *Abschied nehmen. Veränderungen einer kommunikativen Kultur im 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin: De Gruyter.
- Schröter, J. (2017). Grüßen und Gruppieren. Zur Geschichte eines sozial vernetzenden Sprechakttyps. In: A. Linke & J. Schröter (eds.), *Sprache und Beziehung*. Berlin: De Gruyter, 287-310.
- Stroop, J. (2009). Groeten en wensen. In: *Moi, adieë en salut; Groeten in Nederland en Vlaanderen*. Groesbeek: Stichting Nederlandse Dialecten, 2009, 13-23.

Stroop, J. (2011). Kaart 2.25 Dag. In: N. van der Sijs e.a., *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam: B. Bakker, 136-137.

Van der Wal, M. (te verschijnen). Early Modern migrants in a language contact setting: characteristics of the Dutch Heusch correspondence (1664-1665), *Journal of Historical Sociolinguistics*.

WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal. gtb.inl.nl

<http://brievensbuit.inl.nl> *Het Brieven als Buit corpus*. Universiteit Leiden. Samengesteld door M. van der Wal (leider onderzoeksprogramma), G. Rutten, J. Nobels en T. Simons, met medewerking van vrijwilligers van het Leidse *Wikiscripta Neerlandica* transcriptieproject, en gelemmatiseerd, voorzien van tags en zoekfaciliteiten door het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL). 2e release 2015.

NOTEN

- ¹ De 17e-eeuwse correspondentie van Michiel Heusch en vier andere familieleden bevindt zich grotendeels in een aanvullend BaB-corpus dat nog niet online beschikbaar is. Voor nadere informatie over de Heuschcorrespondentie zie Van der Wal (te verschijnen).
- ² Volgens het WNT zouden er twee uitspraken van *adieu* zijn geweest: *adieuw* gezien Vondels rijmen van *adieu* op *nieuw* en *adiu* blijkens het rijm *adieu: bij u* bij Van Breugel. De vorm *adie* zou zijn ontstaan uit de uitspraak *adieuw*.
- ³ De brieven zijn geschreven door 32 verschillende scribenten. In de lage klasse, lage middenklasse en hoge middenklasse betreft het respectievelijk 4% (1 op 26 brieven), 1% (1 op 100 brieven) en 5% (8 op 169 brieven) tegenover 15% (22 op 143 brieven) in de hoge klasse.
- ⁴ De enige treffer die een zoekactie op het lemma VAARWEL oplevert is een verkeerd gelemmatiseerd voorbeeld dat onder het werkwoord WELVAREN zou moeten vallen.